

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΖΩΣΑ ΜΝΗΜΗ Ή ΑΠΟΣΙΩΠΗΣΗ;

Στο πλαίσιο της αλματώδους προόδου που σημειώνεται τα τελευταία χρόνια στο πεδίο της διερεύνησης της μνήμης του Ολοκαυτώματος, η περίπτωση της Ελλάδας συνιστά σε σημαντικό βαθμό ένα «τυφλό σημείο». Πώς εκφράστηκαν, για παράδειγμα, οι Έλληνες συγγραφείς, δημοσιολόγοι, δημοσιογράφοι, ιστορικοί, πολιτικοί και μάρτυρες της εποχής για το Ολοκαύτωμα; Με ποιον τρόπο ενσωματώθηκαν μια τέτοιου είδους, σχεδόν αδιανόητη, εμπειρία και οι συνέπειές της στην ελληνική κουλτούρα μνήμης;

Παρόμοια ερωτήματα, που αυτό το βιβλίο εξετάζει από επιστημονική ιστορική σκοπιά, με οδήγησαν να μελετήσω μια σειρά προσεγγίσεων που βρίσκονται σε συνάφεια με το συγκεκριμένο θεματικό πεδίο, εδράζονται σε διαφορετικά επίπεδα αντιλήψεων και διαμορφώθηκαν μέσα στις ειδικές κοινωνικές συνθήκες που σφράγισαν το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Η εμπειρία του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου στην Ελλάδα, τον οποίο οι άνθρωποι συνδύαζαν πρωτίστως με την πείνα, την τρομοκρατία, τις μαζικές εκτελέσεις, τον δωσιλογισμό και την απώλεια της εδαφικής ακεραιότητας, επέφερε βαθιές μεταβολές με απολήξεις που άγγιξαν μέχρι και την ελληνική γλώσσα. Μετά το τέλος του πολέμου βρέθηκε –τόσο ως μέσο κοινωνικής και πολιτικής σκέψης όσο και ως φορέας της συλλογικής μνήμης– να συσχετίζεται τελικά με ένα καινοφανές ερμηνευτικό πλαίσιο.

Ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος και τα παρεπόμενά του –ανάμεσά τους και ο καταλυτικός για τις διάφορες ελληνικές μνημονικές κουλτούρες Εμφύλιος πόλεμος (1946-1949)– διαμόρφωσαν όχι μόνο τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι αντιλαμβάνονταν τη δεκαετία του 1940, αλλά και το πλαίσιο αναφοράς για τις ερμηνείες προηγούμενων και μεταγενέστερων εποχών της

ελληνικής ιστορίας. Ήδη από τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες ξεκίνησε η διαδικασία συμπερίληψης του Ολοκαυτώματος σε ευρύτερα ιστορικά και πολιτικά πλαίσια. Όπως συνέβη και σε άλλες χώρες, η αντίληψη για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα συνδέθηκε με περαιτέρω κοινωνικές συγκρούσεις και πολιτικούς ανταγωνισμούς, ενώ η γενοκτονία των Εβραίων εργαλειοποιήθηκε πολλαπλώς εξυπηρετώντας τους εκάστοτε σκοπούς διαφορετικών κοινωνικών ομάδων.

Η δημόσια διαχείριση του διαλόγου για το Ολοκαύτωμα μέσα από τις διαφορετικές μνημονικές κουλτούρες που αναπτύχθηκαν μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο είναι από πολλές απόψεις διαφωτιστική. Θα αναλύσω σε αυτό βιβλίο διαφορετικές στιγμές του ελληνικού παρελθόντος, ώστε να γίνει πιο κατανοητό σε ποιον βαθμό το εκάστοτε εθνικό φαντασιακό καθώς και οι ερμηνείες που έδωσαν διαφορετικές κοινότητες κουλτούρας μνήμης επηρέασαν τη διαχείριση του Ολοκαυτώματος και με ποιον τρόπο οι εξιστορήσεις του Ολοκαυτώματος ενσωματώθηκαν σε διάφορα αφηγήματα, ειδικότερα στο βασικό εθνικό αφήγημα: Τροποποίησαν, για παράδειγμα, οι αντιπαράθεσεις για το Ολοκαύτωμα αυτές τις ιστορικές προσεγγίσεις; Λογοκρίθηκε η πρόσληψη της γενοκτονίας των Εβραίων και επηρεάστηκε από τις εξελίξεις της ελληνικής μεταπολεμικής ιστορίας;

Η πληθώρα των πηγών στις οποίες βασίζεται αυτό το βιβλίο μάς επιτρέπει να αμφισβητήσουμε την κρατούσα ως σήμερα άποψη σύμφωνα με την οποία το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα απωθείται διά της σιωπής. Ισχυριζόμενος αυτό, δεν έρχομαι ασφαλώς να αντιταχτώ στο γεγονός ότι το Ολοκαύτωμα σε ορισμένες περιπτώσεις υποτιμήθηκε εμφανώς ή «ξεχάστηκε». Όπως έχει σημειώσει ήδη ο Νταν Στόουν (Dan Stone): «Δεν μπορούμε πλέον να ισχυριστούμε ότι επικρατούσε σιωπή στη μεταπολεμική περίοδο – ομοίως όπως δεν είχε υπάρξει σιωπή πριν από τον πόλεμο και κατά τη διάρκειά του· μπορούμε να μιλάμε μόνο για παραλλαγές επιλεκτικού λόγου».¹

Η ανάλυσή μου για τις κειμενικές δημόσιες εξιστορήσεις του Ολοκαυτώματος προσανατολίζεται στις αναμνήσεις διαφορετικών πρωταγωνιστών μέσα στο πλαίσιο που συγκροτείται από τις αποκαλούμενες συλλογικά διαμορφωμένες μνημονικές κουλτούρες. Εμπνεόμενος από την ιστορικό Χαϊντεμαρί Ουλ (Heidemarie Uhl), χρησιμοποιώ και εγώ την πολιτισμικά προσανατολισμένη έννοια της μνήμης με ένα νόημα που περιλαμβάνει τη διάσταση της πολιτικής δράσης:

1. [It is no longer possible to claim that there was silence in the postwar period – just as there had not been in the pre-war and wartime years – but only varieties of selective speech.] Dan Stone, *Histories of the Holocaust*, Οξφόρδη, 2010, σελ. 3.

Στην κατανόηση της μνήμης ως άσκηση πολιτικής, η προσοχή στρέφεται αναλόγως λιγότερο στο ζήτημα της διατήρησης και της μετάδοσης των διαθέσιμων γνώσεων, ενώ, αντιθέτως, πολύ περισσότερο στο πώς συγκεκριμένα πρότυπα ερμηνείας του παρελθόντος επιβάλλονται σε ένα πεδίο που καθορίζεται από διαφορετικές πηγές δύναμης. Έννοιες όπως αγώνας για τη μνήμη, ανταγωνισμός για την ερμηνευτική κατίσχυση, στρατηγικές και υπολογισμοί στο πεδίο των πολιτικών διαχείρισης της ιστορίας και της μνήμης περιγράφουν τις παραστάσεις κοινωνικής δράσης που συνδέονται με αυτήν την ιδέα.²

Οι καταγεγραμμένες στην πολιτισμική μνήμη ιστορικές εμπειρίες δεν αναφέρονται σε εξιστορήσεις του παρελθόντος συνολικά, αλλά μόνο σε επιλεγμένα ιστορικά τεκμήρια που κατά κανόνα είναι ιδεολογικοπολιτικά διαφιλονικούμενα. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναρωτηθεί κανείς «πόσο ανθεκτικές είναι οι συλλογικές αυτοεικόνες, παραδόσεις και ιστορικές παραστάσεις, [και] αν η αναφορά σε μια συγκεκριμένη ιστορία ή σε ένα γεγονός μπορεί να νομιμοποιήσει πολιτική δράση».³

Μολονότι η έννοια της πολιτικής δράσης κατέχει κεντρική θέση στις σκέψεις που ξεδιπλώνονται εδώ, δεν επικεντρώνομαι σχεδόν καθόλου στην αποκαλούμενη «πολιτική της μνήμης». Αυτό δικαιολογείται από το γεγονός ότι στην Ελλάδα ως τα τέλη της δεκαετίας του 1980, που σηματοδοτεί χρονικά το τέλος της περιόδου που εδώ εξετάζουμε, δεν είχε αναληφθεί σχεδόν καμιά κρατική πρωτοβουλία στη μνήμη των δολοφονημένων Εβραίων.

Δομή και μέθοδος του βιβλίου

Το βιβλίο αυτό επικεντρώνεται στα περίπλοκα ζητήματα της αντίληψης για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα μέσα από τρεις ενότητες. Στην πρώτη ενότητα διερευνώ τις αποτυπώσεις του Άουσβιτς, ως συμβόλου για το Ολοκαύτωμα, στην ελληνική δημόσια σφαίρα από το 1945. Το κεφάλαιο αρχίζει με τα πρώτα δημοσιεύματα των ελληνικών εφημερίδων αμέσως μετά τη λήξη

2. Heidemarie Uhl, «Kultur, Politik, Palimpsest: Thesen zu Gedächtnis und Gesellschaft am Beginn des 21. Jahrhunderts», στο Harald Schmid (επιμ.), *Geschichtspolitik und kollektives Gedächtnis: Erinnerungskulturen in Theorie und Praxis*, Γκέτινγκεν, 2009, σελ. 37-71, ειδικά σελ. 45.

3. Harald Schmid, «Vom publizistischen Kampfbegriff zum Forschungskonzept: Zur Historisierung der Kategorie “Geschichtspolitik”», στο Harald Schmid (επιμ.), *Geschichtspolitik und kollektives Gedächtnis*, Γκέτινγκεν, 2009, σελ. 53-75, ειδικά σελ. 54.

του πολέμου και υπεισέρχεται στη συζήτηση για την εξόντωση των Εβραίων με αφορμή διάφορα δημόσια γεγονότα. Σε αυτά περιλαμβάνονται: Η επιστροφή των πρώτων επιζώντων του Ολοκαυτώματος στην Ελλάδα το 1945· οι δίκες των δωσιλόγων στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη, 1945-1947· τα ρεπορτάζ από τη Δίκη της Νυρεμβέργης τέλη 1945 και αρχές 1946· η κυκλοφορία βιβλίων μετά το 1948 με θέμα το Ολοκαύτωμα· και ο αντίκτυπος της δίκης του Μέρτεν (Max Merten), το 1959, καθώς και της δίκης του Άιχμαν (Adolf Eichmann), το 1961, στην ελληνική δημόσια σφαίρα. Το τμήμα αυτό συμπληρώνεται με το κεφάλαιο «Ενδεικτικό παράδειγμα: Ο διωγμός των Εβραίων στον ελληνικό κινηματογράφο». Οι σχετικές πηγές προέρχονται κατά κύριο λόγο από τον ελληνικό Τύπο. Σε αυτό το πλαίσιο εξετάζω την αντίληψη του Ολοκαυτώματος ως μιντιακού γεγονότος που απευθυνόταν σε ένα πλατύ κοινό. Στο σημείο αυτό έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο τρόπος με τον οποίο οι εικόνες από το Άουσβιτς συνδέονταν με άλλα δημόσια και πολιτικά ζητήματα της κάθε περιόδου.

Υπέρ της απόφασης να αφιερώσω τις δύο επόμενες ενότητες στα θέματα «Αντίσταση» και «Εκκλησία» συνηγόρησαν δύο λόγοι. Κατά πρώτον, τα αποτελέσματα της έρευνας τόσο στα ελληνικά αρχεία όσο και στο δημοσιευμένο υλικό αποκάλυψαν μια σαφή τάση: Το κύριο μέρος των πηγών που αφορούν το Ολοκαύτωμα κατατάσσει αυτό το γεγονός στα πολυποίκιλα ζητήματα που περιστρέφονται γύρω από τον ρόλο της Αντίστασης και της Εκκλησίας την κατοχική περίοδο. Ο δεύτερος λόγος βρίσκεται σε άμεση σύνδεση με τον πρώτο: Στη θεματική ενότητα «Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος, Κατοχή και μαζική δολοφονία των Ελλήνων Εβραίων» τα ζητήματα της Αντίστασης και της Εκκλησίας είναι προφανώς κεντρικά – αφενός, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, ο λόγος για την αποκαλούμενη Εθνική Αντίσταση ήταν το κατεξοχήν, αν όχι το μοναδικό, θέμα πάνω στο οποίο οικοδομήθηκε η εθνική μνήμη για τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Αφετέρου, η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος ήταν ο μοναδικός κρατικός θεσμός σε ελληνικό έδαφος που δεν θεωρούνταν δωσιλογικός και διαδραμάτισε κοινωνικό και ανθρωπιστικό ρόλο την κατοχική περίοδο: Η οργανωμένη Αντίσταση και η Εκκλησία, ως δυνάμεις που επέδειξαν ενεργή και πλατιά αλληλεγγύη στους διωκόμενους Εβραίους, ρίζωσαν στην ελληνική κουλτούρα μνήμης. Είναι χρήσιμο να διασαφηνιστεί η αυτοεικόνα αυτών των ενεργών υποκειμένων στη διαχείριση του Ολοκαυτώματος: Οι περισσότερες αντιστασιακές οργανώσεις αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους ως ομάδες που αγωνίζονταν ενάντια στον φασισμό και ταυτόχρονα υπέρ της οικοδόμησης μιας δημοκρατικής μεταπολεμικής κοινωνίας. Ως θρησκευτικός θεσμός, η

Εκκλησία έδωσε συγκριτικά έμφαση σε ένα άλλο κέντρο βάρους – εκπροσωπούσε μεν τη συντριπτική πλειονότητα των ορθόδοξων Ελλήνων, αλλά, επιτελώντας ανθρωπιστικό ρόλο, παρουσιαζόταν παράλληλα ως υπέρμαχος των Ελλήνων εβραϊκού θρησκευματος.

Συγκεκριμένα, στη δεύτερη ενότητα αυτού του βιβλίου ασχολούμαι με τη διάσωση των Εβραίων από την κομμουνιστική Αντίσταση και τη συμμετοχή τους σε αυτήν. Και εδώ σε πρώτο πλάνο βρίσκεται το πώς αυτό το γεγονός ενσωματώθηκε στις αναμνήσεις των Ελλήνων κομμουνιστών και τότε αγωνιστών της Αντίστασης. Προκειμένου να σχηματίσουμε μια εικόνα για τον αντισημιτισμό και τον αντισιωνισμό στους κόλπους της ελληνικής Αριστεράς, περιγράψω επιπλέον το πώς παρουσιάστηκε η άφιξη των Ελλήνων Εβραίων στο στρατόπεδο συγκέντρωσης των Ες Ες στο Χαϊδάρι και ποιας υποδοχής έτυχε η προβολή της αμερικανικής τηλεοπτικής σειράς *Ολοκαύτωμα (Holocaust)* στην ελληνική τηλεόραση. Οι πηγές που ερευνήθηκαν γι' αυτόν τον σκοπό περιλαμβάνουν προκηρύξεις, άρθρα εφημερίδων και περιοδικών, επίσημα έγγραφα του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΚΕ), δημοφιλείς συνολικούς απολογισμούς της κατοχικής περιόδου καθώς και απομνημονεύματα ανταρτών.

Στην τρίτη ενότητα εξετάζω τον ρόλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος και ιδίως του προκαθημένου της αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Στο επίκεντρο αυτού του κεφαλαίου βρίσκονται η κατασκευή του μύθου της διάσωσης των Εβραίων από την Εκκλησία και ο τρόπος με τον οποίο οι εβραϊκές κοινότητες της Ελλάδας διαχειρίστηκαν αυτό το ζήτημα στη μεταπολεμική περίοδο. Ως ενδεικτικό παράδειγμα, που φωτίζει αυτή την αντίληψη για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα, παραθέτω την ιστορία της Ζακύνθου, όπου διασώθηκε το σύνολο των 275 μελών της εβραϊκής κοινότητας. Οι πηγές που μας συνέδραμαν εδώ είναι βιβλία σχετικά με τον ρόλο της Εκκλησίας στην περίοδο της Κατοχής, άρθρα εφημερίδων και περιοδικών καθώς και δημοσιευμένες επιστολές.

Δυο λόγια για τις πηγές: Για τη συγγραφή αυτού του βιβλίου στηρίχτηκα σε αδημοσίευτα ντοκουμέντα από διαφορετικά ελληνικά αρχεία, ανάμεσά τους εκείνα του ΚΚΕ και της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, στον βαθμό που αυτά φωτίζουν το υπόβαθρο του ζητήματος που πραγματεύομαι. Καθώς ωστόσο το βασικό θέμα μου αφορά τη δημόσια διαχείριση του Ολοκαυτώματος, χρησιμοποιώ αυτό το αδημοσίευτο υλικό σε πολύ περιορισμένη κλίμακα.

Σημεία αφετηρίας και τερματισμού της χρονικής περιόδου που εξετάζει αυτό το βιβλίο συγκροτούν τα πρώτα δημοσιεύματα για το Άουσβιτς στον

ελληνικό Τύπο το 1945 και οι πολιτικές εξελίξεις μετά το τέλος της στρατιωτικής δικτατορίας, το 1974, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980. Σε αυτό το χρονικό διάστημα τοποθετούνται και η νομιμοποίηση του ΚΚΕ και η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης από την κυβέρνηση του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος (ΠΑΣΟΚ), που σηματοδότησαν μια καμπή για τις κουλτούρες μνήμης στη συζήτηση για το ελληνικό παρελθόν. Μολονότι το βιβλίο δεν είναι διαρθρωμένο χρονολογικά αλλά θεματικά, η πρώτη ενότητα περιέχει μια χρονολογική παρουσίαση της αποτύπωσης του Ολοκαυτώματος στην ελληνική δημόσια σφαίρα, μιας και συγκεκριμένα συμβάντα χρησιμεύουν ως συγκείμενα για την εξέταση των επακόλουθων συζητήσεων γύρω από τα θέματα της Αντίστασης και της Εκκλησίας. Γενικότερα περιγράφω το ιστορικό υπόβαθρο καθώς και τα ιστορικά γεγονότα του Ολοκαυτώματος κάθε φορά που αυτό είναι σημαντικό για το θέμα μου.

Ασχολούμενος σε αυτό το βιβλίο με τη δημόσια και, σε πολλές περιπτώσεις, με τη δημοφιλή διαχείριση της γενοκτονίας, αφιερώνω εύλογα ελάχιστη προσοχή στην επιστημονική ιστορική συζήτηση για το Ολοκαύτωμα. Συν τοις άλλοις, οι μελέτες ακαδημαϊκών ιστορικών για αυτό το θέμα άρχισαν να δημοσιεύονται μόλις στις αρχές της δεκαετίας του 1990, δηλαδή μετά την παρέλευση της χρονικής περιόδου που με ενδιαφέρει,⁴ ασχολήθηκαν δε κατά κανόνα με τα ιστορικά γεγονότα του Ολοκαυτώματος στην Ελλάδα. Μόλις τα τελευταία χρόνια το ερευνητικό ενδιαφέρον στράφηκε σε ζητήματα που θέτει και η διεθνής έρευνα για το Ολοκαύτωμα. Παρ' όλα αυτά, η δημόσια διαχείριση του Ολοκαυτώματος στην Ελλάδα εξακολουθεί να βρίσκεται στο περιθώριο του επιστημονικού ιστορικού ενδιαφέροντος: Λόγω της ανάγκης να διερευνηθεί και να τεκμηριωθεί η μαζική δολοφονία των Ελλήνων Εβραίων, η ιστορία των συνεπειών και της υποδοχής του Ολοκαυτώματος παρέμεινε μια εν πολλοίς άγραφη σελίδα της ελληνικής ιστοριογραφίας.

Η έρευνα

Οι πρώτοι ιστορικοί που καταπιάστηκαν με την έρευνα για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα εξέτασαν τη γενοκτονία στο πλαίσιο γενικών παρουσιάσεων της περιόδου της Κατοχής. Τις πρώτες επιστημονικές ιστορικές μελέτες επί

4. Το ίδιο ισχύει και για τα μνημεία τα αφιερωμένα στη γενοκτονία των Ελλήνων Εβραίων, τα οποία –με εξαίρεση το μνημείο του Δήμου Λάρισας– εγκαινιάστηκαν μόλις στις αρχές της δεκαετίας του 1990.

του θέματος «Η Ελλάδα στον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο» που επικεντρώθηκαν και στο Ολοκαύτωμα τις έγραψαν δύο ειδήμονες της νεότερης ελληνικής ιστορίας: Το 1986 κυκλοφόρησε το βιβλίο *Im Kreuzschatten der Mächte: Griechenland 1941-1944*. Η διατριβή αυτή του Γερμανοέλληνα ιστορικού Χάγκεν Φλάισερ (Hagen Fleischer) κυκλοφόρησε σχεδόν μία δεκαετία μετά και σε επιμελημένη ελληνική έκδοση.⁵ Δύο χρόνια νωρίτερα, το 1993, είχε κυκλοφορήσει η μελέτη του Μαρκ Μαζάουερ (Mark Mazower) *Inside Hitler's Greece: The experience of Occupation 1941-1944*, που μεταφράστηκε την επόμενη χρονιά στα ελληνικά.⁶ Το κεφάλαιο του Φλάισερ «Shoah (Το Ολοκαύτωμα): Η εφαρμογή της Τελικής Λύσης στην Ελλάδα»⁷ προσφέρει μια λεπτομερή, εκτενή εξιστόρηση της τύχης των Εβραίων σε ολόκληρη την Ελλάδα, που στηρίζεται στο σύνολο σχεδόν των διαθέσιμων πηγών για εκείνη την εποχή και σε γερμανικά αρχεία. Μια γερμανική απόδοση του κεφαλαίου απαντάται στο βιβλίο του Βόλφγκανγκ Μπεντς (Wolfgang Benz) *Dimension des Völkermords: Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*.⁸

Το 1990 νεότεροι ιστορικοί στη Θεσσαλονίκη ίδρυσαν την Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού. Πέντε χρόνια αργότερα κυκλοφόρησε ένας τόμος για το Α΄ Διεθνές Συμπόσιο της εταιρείας, που εμπεριείχε ένα άρθρο του Χάγκεν Φλάισερ για τη μαζική δολοφονία των Ελλήνων Εβραίων, καθώς και ένα άρθρο της Μπάρμπαρας Σπένγκλερ-Αξιοπούλου (Barbara Spengler-Axiopoulos) με μεθοδολογικές αναθεωρήσεις για την επιστημονική ιστορική προσέγγιση του Ολοκαυτώματος. Το 1998 εκδόθηκε ένας νέος τόμος για το Γ΄ Συμπόσιο της ίδιας εταιρείας, που ασχολούνταν αποκλειστικά με την τύχη των Ελλήνων Εβραίων στην περίοδο της Κατοχής. Το βιβλίο πραγματεύεται ποικίλες όψεις των εθνικοσοσιαλιστικών εγκλημάτων στην Ελλάδα: την αλληλεγγύη προς τους Εβραίους, την περίπτωση Μέρτεν, τους Εβραίους μάρτυρες στις δίκες των δωσιλόγων, τις επιπτώσεις του διωγμού των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, τον αντισημιτισμό και τις μαρτυρίες Ελλήνων Εβραίων.

Στο τέλος της δεκαετίας του 1980 και σε εκείνη του '90 δημοσιεύτηκαν

5. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα: Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, 2 τόμοι, Αθήνα: Παπαζήση, 1995.

6. Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ: Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1994.

7. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα*, ό.π., τ. 2. (Σ.τ.Ε.)

8. Hagen Fleischer, «Griechenland», στο Wolfgang Benz (επιμ.), *Dimension des Völkermords: Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, Μόναχο, 1991, σελ. 241-174.

για πρώτη φορά μαρτυρίες Ελλήνων επιζώντων του Ολοκαυτώματος.⁹ Όπως σημειώνει η ιστορικός Οντέτ Βαρών-Βασάρ για τη δεκαετία του 1990:

Η πληθώρα μαρτυριών επιζώντων που πλησιάζουν στο τέλος της ζωής τους συνοδεύεται από τις πρώτες επιστημονικές προσεγγίσεις. Την ίδια δεκαετία μεσολαβεί η μετάφραση σημαντικών μαρτυριών όπως αυτή στο έξοχο έργο του Πρίμο Λέβι. Πραγματοποιούνται επίσης τα πρώτα συνέδρια, εκδίδονται τα πρώτα τεύχη περιοδικών για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα και γυρίζονται κάποια ντοκιμαντέρ.¹⁰

Η επιστημονική ιστορική έρευνα έχει να επιδείξει τα τελευταία χρόνια πληθώρα μελετών επί του θέματος. Νεότεροι ιστορικοί ασχολήθηκαν με συγκεκριμένες όψεις του Ολοκαυτώματος καθώς και της προϊστορίας του.¹¹ Σε αυτές περιλαμβάνονται ο αντισημιτισμός της προπολεμικής περιόδου, η αλληλεγγύη στους κατατρεγμένους Εβραίους, η ηγεσία της κοινότητας, η συμμετοχή των Εβραίων στην Αντίσταση, η στάση των μη Εβραίων Ελλήνων, η στάση της Εκκλησίας, ο ελληνικός δωσιλογικός Τύπος και οι Εβραίοι, το ζήτημα των εβραϊκών περιουσιών, οι Εβραίοι μάρτυρες ενώπιον δικαστηρίου και η μεταπολεμική ζωή των Εβραίων. Στο μεταξύ εκδόθηκαν μια σειρά από μονογραφίες που πραγματεύονται αποκλειστικά τη μαζική δολοφονία των Εβραίων. Από αυτές αξίζει να μνημονευτούν ιδιαίτερος οι εμβληματικές μελέτες τριών Ελληνοεβραίων ιστορικών: της Οντέτ Βαρών-Βασάρ, *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης: Κείμενα για τη γενοκτονία των Εβραίων*,¹² της Ρίκας Μπενβενίστε, *Αυτοί που επέζησαν: Αντίσταση, Εκτόπιση, Επιστρο-*

9. Σε αυτές περιλαμβάνονται τα βιβλία: Μπέρρυ Ναχμίας, *Κραυγή για το αύριο*, Αθήνα: Κάκτος, 1989· Λέων Περαχιά, *Μαζάλ: Αναμνήσεις από τα στρατόπεδα του θανάτου (1943-1945)*, Θεσσαλονίκη: χ.έ. 1990· Μαρσέλ Νατζαρή, *Χρονικό 1941-1945*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Ετς Αχάιμ, 1991· Μάρκος Ναχόν, *Μπίρκεναου: Το στρατόπεδο του θανάτου*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Ετς Αχάιμ, 1991· *Απομνημονεύματα 1941-1943*, Αθήνα: Παρατηρητής, 1993· Έρικα Κούνιο-Αμαρίλιο, *Πενήντα χρόνια μετά: Αναμνήσεις μιας Σαλονικιάς Εβραίας*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1995· Ιάκωβος Χάνταλι, *Από το Λευκό Πύργο στις πόλεις του Αουσβιτς*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1996· Ιάκωβος Στρούμσα, *Διάλεξα τη ζωή... Από τη Θεσσαλονίκη στο Αουσβιτς*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1997· Βερνάρδος Μέλο, *Τα πάθη και η εξόντωση των Ελληνοεβραίων*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1998.

10. Odette Varon-Vassard, «Der Genozid an den griechischen Juden: Zeugnisse des Überlebens und Geschichtsschreibung seit 1948», στο Chryssoula Kambas και Mariliza Mitsou (επιμ.), *Die Okkupation Griechenlands im Zweiten Weltkrieg: Griechische und deutsche Erinnerungskultur*, Κολονία, Βιέννη, Βαϊμάρη, 2015, σελ. 85-109, ειδικά σελ. 100.

11. Επειδή αυτά τα κείμενα αναφέρονται στις σημειώσεις των κεφαλαίων που ακολουθούν, εδώ γίνεται απλώς μια αναφορά στους τίτλους χωρίς αναλυτική παράθεση.

12. Οντέτ Βαρών-Βασάρ, *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης: Κείμενα για τη γενοκτονία των Εβραίων*, Αθήνα: Εστία, 2012.

φή. *Θεσσαλονικείς Εβραίοι στη δεκαετία του 1940*¹³ και της Ρένας Μόλχο, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων: Μελέτες ιστορίας και μνήμης*.¹⁴

Από τη δεκαετία του 1990 βρίσκεται σε εξέλιξη μια ζωηρή συζήτηση στον χώρο των αγγλόφωνων και των γερμανόφωνων επιστημών της ιστορίας και της πολιτισμολογίας γύρω από το πώς γεννήθηκαν και αναπτύχθηκαν οι διάφορες κουλτούρες μνήμης. Σε αυτό το πλαίσιο η διεθνής έρευνα εστίασε την προσοχή της στη μνήμη του εθνικοσοσιαλισμού και του Β΄ Παγκοσμίου. Στο μεταξύ έχουμε στη διάθεσή μας μια εκτενή βιβλιογραφία για τις κουλτούρες μνήμης διάφορων, κυρίως ευρωπαϊκών, χωρών.¹⁵ Στο κατώφλι της νέας χιλιετίας και με ολοένα αυξανόμενους ρυθμούς οι επιστήμονες και οι ειδικοί κατευθύνουν τη σκέψη τους προς την υπερεθνική διάσταση των εθνικών πολιτικών διαχείρισης της ιστορικής μνήμης και τις αντίστοιχες μνημονικές κουλτούρες. Στην παρούσα φάση βρίσκεται σε εξέλιξη μια διαμάχη γύρω από την άποψη ότι οι κουλτούρες μνήμης τείνουν διαρκώς προς την ομογενοποίηση μέσα από μια «οικουμενοποίηση της μνήμης του Ολοκαυτώματος» και μια «παγκοσμιοποίηση» των πολιτικών διαχείρισης του παρελθόντος, όπως είναι εκείνη των πολεμικών επανορθώσεων.¹⁶

Σε αυτές τις συζητήσεις η περίπτωση της Ελλάδας τύγγανε ελάχιστης προσοχής ως σήμερα. Στους πολυάριθμους συλλογικούς τόμους που εξετάζουν τη μνήμη του Β΄ Παγκοσμίου και της εθνικοσοσιαλιστικής κατοχής της Ευρώπης συνήθως δεν βρίσκουμε κεφάλαια για την Ελλάδα.¹⁷ Η ελληνική μνήμη της γερμανικής στρατιωτικής κατοχής συγκέντρωσε αυξημένο ενδιαφέρον στη Γερμανία αφότου, στο πλαίσιο της κρίσης δημόσιου χρέους,

13. Ρίκα Μπενβένιστε, *Αυτοί που επέζησαν: Αντίσταση, Εκτόπιση, Επιστροφή. Θεσσαλονικείς Εβραίοι στη δεκαετία του 1940*, Αθήνα: Πόλις, 2015.

14. Ρένα Μόλχο, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων: Μελέτες ιστορίας και μνήμης*, Αθήνα: Πατάκης, 2015.

15. Βλ. Christoph Cornelißen, Lutz Klinkhammer, Wolfgang Schwentker, *Erinnerungskulturen, Deutschland, Italien, Japan seit 1945*, Φρανκφούρτη/Μάιν, 2003· Berndt Faulenbach και Franz-Josef Jelich (επιμ.), *“Transformationen” der Erinnerungskulturen in Europa nach 1989*, Έσσεν, 2006· Robert Bohn, Christoph Cornelißen, Karl Christian Lammers (επιμ.), *Vergangenheitspolitik und Erinnerungskulturen im Schatten des Zweiten Weltkrieges: Deutschland und Skandinavien seit 1945*, Έσσεν, 2008.

16. Βλ. Daniel Levy και Natan Sznaider, *Erinnerung im globalen Zeitalter: Der Holocaust*, Φρανκφούρτη/Μάιν, 2001 και José Brunner, Constantin Goshler, Norbert Frei (επιμ.), *Die Globalisierung der Wiedergutmachung: Politik, Moralpolitik*, Γκέτινγκεν, 2013.

17. Βλ. ενδεικτικά Harald Welzer (επιμ.), *Der Krieg der Erinnerung: Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis*, Φρανκφούρτη/Μάιν, 2007 και Jan Eckel και Claudia Moisel, *Universalisierung des Holocaust? Erinnerungspolitik und Geschichtspolitik in internationaler Perspektive*, Γκέτινγκεν, 2008.

προβλήθηκαν απαιτήσεις επανορθώσεων και αποζημιώσεων. Η διοργάνωση του συνεδρίου «Κουλτούρα μνήμης και πολιτική διαχείρισης της μνήμης της Κατοχής της Ελλάδας (1941-1944): Γερμανοελληνική μνήμη στα ΜΜΕ και στη βιβλιογραφία» στο Πανεπιστήμιο Ludwig-Maximilian του Μονάχου σηματοδότησε ένα πρώτο σημαντικό βήμα προς μια πιο ενδελεχή μελέτη της ελληνικής κατάστασης.¹⁸

Αλλά και στο πεδίο της ελληνικής ιστορικής επιστήμης η μνημονική κουλτούρα της ίδιας της χώρας μόλις πρόσφατα γνώρισε μεγαλύτερη άνθηση. Σε αυτό το πλαίσιο είχαν καθοριστική σημασία διάφορες εξελίξεις: Από τις αρχές της νέας χιλιετίας οι ελληνικές ιστορικές και πολιτικές επιστήμες διαφωνούν έντονα στις εκτιμήσεις τους για την περίοδο της Κατοχής. Στο επίκεντρο βρίσκονται οι αντιπαραθέσεις για την κομμουνιστική Αντίσταση, την οποία –σύμφωνα με τη μομφή που προσάπτεται από νεότερους ερευνητές– η κατεστημένη έρευνα της σύγχρονης ιστορίας ηρωοποίησε αντί να αναλύσει.¹⁹ Αυτή η διαμάχη πύκνωσε τις ιστορικές έρευνες για την περίοδο της Κατοχής και τον Εμφύλιο που την ακολούθησε, και τροφοδότησε το ενδιαφέρον για τη μνήμη της βίας της δεκαετίας του 1940 στη μεταπολεμική περίοδο. Νεότερες μελέτες εξέτασαν τη μνήμη της Κατοχής και του Εμφυλίου στον πολιτικό λόγο των δεκαετιών 1950 και 1960 και ανέδειξαν τις τραυματικές επιπτώσεις της βίας στη μεταπολεμική περίοδο.²⁰ Πέραν αυτού, η ενασχόληση με όψεις της κατοχικής περιόδου που ως τώρα ήταν ταμπού, όπως ο δωσιλογισμός,²¹ αυξήθηκε εκθετικά τα τελευταία χρόνια. Από τη δεκαετία του 1950, επομένως, προκύπτει μια ακριβέστερη εικόνα σχετικά με το πόσο ουσιαδώς συνδέονται οι αναταράξεις της πολιτικής διαχείρισης της μνήμης στην Ελλάδα με την περίοδο της Κατοχής και τον Εμφύλιο.²²

18. Βλ. Chryssoula Kambas και Marilisa Mitsou (επιμ.), *Die Okkupation Griechenlands im Zweiten Weltkrieg: Griechische und deutsche Erinnerungskultur*, Κολονία, Βιέννη, Βαϊμάρη, 2015.

19. Βλ. Nikos Marantzidis και Giorgios Antoniou, «The Axis Occupation and Civil War: Changing Trends in Greek Historiography, 1941-2002», στο *Journal of Peace Research*, τχ. 41 (2004), σελ. 223-231 καθώς και Giorgios Antoniou, «The Lost Atlantis of Objectivity: The Revisionist Struggles between the Academic and Public Spheres», στο *History and Theory*, τχ. 46 (2007), σελ. 92-112.

20. Βλ. Πασχαλούδη Ελένη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος: Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2010, καθώς και Νίκος Δεμερτζής, Ελένη Πασχαλούδη, Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος: Πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2013.

21. Βλ. Στράτος Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων: Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη 1941-1944*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2006.

22. Κατερίνα Γαρδίκια (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40: Πόλεμος - Κατοχή - Αντίσταση - Εμφύλιος*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2015.